

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ДОТРИМАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ПРИ ТИМЧАСОВОМУ ЗАТРИМАННІ ОСОБИ

INTERNATIONAL STANDARDS FOR RESPECTING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN TEMPORARY DETENTION OF PERSONS

Почтовий М.М., д.ю.н., старший дослідник,
заступник директора

*Навчально-науковий інститут права та інноваційної освіти
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

У статті розглянуті важливі питання дотримання прав і свобод людини при здійсненні тимчасового затримання спеціально уповноваженими органами на підставі ст. 208 Кримінального процесуального кодексу України. Проаналізовано статистичні данні щодо кількості звернень із заявою до Європейського суду з прав людини проти України. Такий аналіз показав, що України вже декілька років входить в трійку «лідерів» країн за кількістю поданих таких заяв щодо порушень прав людини, окремо зазначено, що більшість з таких звернень до ЄСПЛ залишається саме з приводу порушень свободи і недоторканості людини. Незважаючи на вкрай складну ситуацію в державі, у 2022 році ситуація із зверненнями проти України в частині порушень прав людини не зменшилась. У цьому контексті проведено аналіз відповідності норм національного законодавства до міжнародних стандартів щодо дотримання прав людини при тимчасовому затриманні.

Розглянуто питання дотримання прав та свобод особи, до якої застосований запобіжний захід у вигляді затримання. Проаналізовано норми кримінального процесуального законодавства в частині застосування тимчасового запобіжного заходу у вигляді затримання особи. Проаналізовано міжнародні акти, які спрямовані на забезпечення особистої свободи та недоторканності особи. Розглянуто питання порушення прав затриманих осіб на захист від катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження.

Конституція України закріплює цілу низку гарантій прав та свобод людини і громадянина. Вони дозволяють самостійно керувати своїми діями та користуватися різного роду «благами». Так, стаття 29 Основного Закону говорить про те, що «Ніхто не може бути заарештованим та триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом». Однак, невиключені випадки порушення прав, зокрема, право на свободу та особисту недоторканність затриманої особи.

Ключові слова: права людини і громадянина, дотримання прав людини і громадянина, затримання особи як тимчасовий запобіжний захід, затримання на підставі ухвали слідчого судді, суду, законне затримання, затримання уповноваженою службовою особою.

The article considers important issues of observing human rights and freedoms during temporary detention by specially authorized bodies on the basis of Art. 208 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Statistical data on the number of appeals to the European Court of Human Rights against Ukraine were analyzed. Such an analysis showed that for several years now Ukraine has been among the top three countries in terms of the number of such applications submitted regarding human rights violations, it is separately noted that the majority of such appeals to the ECHR are precisely about violations of human freedom and integrity. Despite the extremely difficult situation in the country, in 2022 the situation with appeals against Ukraine in terms of human rights violations did not decrease. In this context, an analysis of the compliance of national legislation with international standards regarding the observance of human rights during temporary detention was carried out.

The issue of observing the rights and freedoms of a person subject to a preventive measure in the form of detention was considered. The norms of criminal procedural legislation regarding the application of a temporary preventive measure in the form of detention of a person have been analyzed. International acts aimed at ensuring personal freedom and inviolability of a person have been analyzed. The issue of violation of the rights of detained persons to protection against torture or inhuman or degrading treatment was considered.

The Constitution of Ukraine enshrines a number of guarantees of human and citizen rights and freedoms. They allow you to independently manage your actions and use various «goods». Thus, Article 29 of the Basic Law states that «No one can be arrested and detained except by reasoned court decision and only on the grounds and in the manner established by law.» However, cases of violation of rights, in particular, the right to freedom and personal integrity of the detained person, are not excluded.

Key words: human and citizen rights, observance of human and citizen rights, detention of a person as a temporary preventive measure, detention based on the decision of an investigating judge, court, legal detention, detention by an authorized official.

Постановка проблеми. Численні порушення прав і свобод людини під час офіційного затримання спеціально уповноваженою особою фіксували у 2000 роках. Про таку ситуацію свідчить практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, громадяни України звертались до ЄСПЛ найчастіше щодо порушення прав і свобод людини. Взагалі, Україна є лідером серед країн членів Ради Європи щодо кількості звернень до ЄСПЛ і така позиція, нажал, залишається сталою вже тривалий час. Не виключенням став і 2022 рік. Попри збройну агресію, оголошення в країні військового стану, економічну нестабільність, в Україні доволі високий відсоток звернень із заявами щодо порушення прав та свобод людини.

Так, відповідно до статистики ЄСПЛ за 2022 рік, суд постановив 144 рішення у справах проти України, з них у 141 визнано щонайменше одне порушення. З яких, найбільша кількість (114) – порушення статті 5 (право на свободу і особисту недоторканість). Минулого року за кількістю рішень Європейського суду з прав людини проти України, наша країна посідала третє місце серед усіх членів Ради Європи. Цього року, у зв'язку з широкомасштабною

агресією Росії проти України, ЄСПЛ зупинив розгляд справ проти України, а у вересні вже відновив. Однак, і це не врятувало Україну від того, що держава знаходиться вже на другій сходинці серед країн Ради Європи за кількістю порушених прав. Відповідно до статистики Європейського суду з прав людини за 2022 рік: РФ зайняла перше місце за кількістю винесених рішень судом проти держави, Україна – друге та Туреччина – третє. В Європейському суді з прав людини на стадії розгляду перебуває усього 74 650 справ, 63% з яких стосуються лише трьох країн. [1]. Ми бачимо, що попри значні зміни в нашій державі на сьогодні все одно залишається фіксація доволі великої кількості фактів порушень прав людини, тому виникає необхідність дослідити питання щодо основних видів порушень при офіційному затриманні особи спеціально уповноваженими особами згідно ст. 208 КПК України.

Окремі питання затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення та дотримання прав і свобод людини при такому затриманні в своїх наукових роботах висвітлювали наступні вчені: П. П. Андрушко, М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. О. Навроцький, Л. М. Підкори-

това, Н. М. Плисюк, А. В. Савченко, В. І. Ткаченко та ін. Однак, незважаючи на численні проведені дослідження, як ми могли побачити щодо кількості порушень питання залишається відкритим і потребує детального розгляду та наукового обґрунтування.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України затримання є – тимчасовим запобіжним заходом, який застосовується з підстав та в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законом та входить до системи заходів забезпечення кримінального провадження.

Різновидами затримання, згідно норм КПК України є: затримання на підставі ухвали слідчого судді, суду про дозвіл на затримання з метою приводу (ст. ст. 187–191 КПК України); законне затримання (ст. 207 КПК України); затримання уповноваженою службовою особою (ст. 208 КПК України); затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення за межами України (ст. 582 КПК України) [2]. Норми КПК України окрім Конституції України також ґрунтуються на нормах міжнародного права щодо дотримання прав і свобод людини, в тому числі і при затриманні особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Так, згідно норми Конвенції про захист прав та основоположних свобод, які ратифіковані Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 року також спрямовані на забезпечення свободи особи та її недоторканності. Частина 1 статті 5 Конвенції проголошує, що «...нікого не може бути позбавлено свободи, крім випадків і відповідно до процедури, встановленої законом», а саме:

1) законного ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;

2) законного арешту або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом;

3) законного арешту або затримання особи, здійснене з метою доставлення її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення, або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;

4) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою доставлення його до компетентного органу;

5) законного затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічно хворих, алкоголіків або наркоманів чи осіб, які займаються бродяжництвом;

6) законного арешту або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції...» [3].

Одним із найбільш розповсюдженим видом затримання є затримання уповноваженою особою. Як ми і наголошували, нерідко на цьому етапі допускається порушення прав та свобод людини.

У ст. 19 Конституції України закріплено, що «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [2]. Так, «Під час здійснення правової допомоги адвокат здійснював захист за призначенням гр. Л., згідно з дорученням центру № 004-0015275 від 30.12.2014 р. Особа підозрювалась у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 187 КК України, та була затримана слідчим в порядку ст. 208 КПК України. Однак, адвокат звернувся до слідчого судді на

підставі ст. 206 КПК України з проханням визнання затримання незаконним та звільнення особи, мотивуючи тим, що після вчинення злочину до моменту фактичного затримання пройшло більш ніж 72 години, а слідчий не звернувся до суду з клопотанням про обрання запобіжного заходу гр. Л. Суд, вислухавши думки учасників процесу, задовольнив скаргу адвоката в повному обсязі, зробивши таким чином прецедент у практиці суду стосовно таких рішень» [4]. Наведений нами приклад показує один з видів порушень прав людини, а саме – право на свободу, як закріплене конституційне право, яке охороняється кримінальним законом. Крім цього, можемо зазначити про інші порушення, що стосуються порушення прав людини при офіційному затриманні на підставі ст. 208 КПК України. Так, неналежне поведіння відносно затриманої особи з боку правоохоронних органів може проявлятися у формі катування та інших видах жорстокого поведіння.

Конституційний Суд України дав чітке визначення меж правомірного затримання або арешту з дотриманням основних прав і свобод громадянина. Так, зважаючи на положення частини другої статті 29 Конституції України, Конституційний Суд України вважає, що слід визначити такі обов'язкові вимоги до правомірного арешту або тримання під вартою: по-перше, арешт чи тримання під вартою має здійснюватися виключно на підставі належного чином вмотивованого рішення суду; по-друге, підстави та порядок застосування цих запобіжних заходів мають бути визначені в законі та повинні відповідати конституційним гарантіям справедливої судової процедури та принципу верховенства права. Оскільки метою статті 29 Конституції України є недопущення свавільного обмеження (позбавлення) свободи чи особистої недоторканності особи, то дотримання зазначених вимог є обов'язковим [5].

Відповідно до частини 1 статті 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведіння і покарання, де під катуванням розуміють: «будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди...» [6].

Як ми раніше зазначали, що Україна впевнено, на жаль, тримає вже десятиріччя доволі високий відсоток звернень до ЄСПЛ щодо порушення прав людини, в тому числі, здійснені такі порушення щодо затримання особи. Так, у справі «Григор'єв проти України» яку 1 листопада 2007 року подав до Суду проти України громадянин України пан Андрій Григорович Григор'єв на підставі статті 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Заявник стверджував, що зазнав катування з боку працівників міліції та що його засудження головним чином ґрунтувалось на його визнавальних показаннях і речових доказах, отриманих за допомогою примусу та за відсутності захисника. Він також скаржився на не проведенні на національному рівні ефективного розслідування його тверджень щодо катувань. За твердженням заявника за для отримання показань, що б свідчили про вчинення ним численних злочинів, працівники міліції (події до 2016 року) піддавали тортурам та незаконно утримували заявника. Суд одноголосно постановив, що заявника було піддано катуванню на порушення статті 3 Конвенції, також мало місце порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з відсутністю ефективного розслідування скарг заявника про катування його працівниками міліції, порушення пункту 1 статті 6 Конвенції

щодо права заявника не свідчити проти себе, порушення підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції [7].

Окрім розглянутих нами видів порушень прав людини при здійсненні офіційного затримання на підставі ст. 208 КК України можна розглянути і такий вид, як незаконне затримання, при якому відбувається порушення права на свободу людини. За завідомо незаконне затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою передбачена вже кримінальна відповідальність на підставі ст. 371 КК України. Однак, необхідно врахувати таку обставину, що такі кримінальні правопорушення вчиняються лише з прямих умислом, на що вказує ознака диспозиції статті – «завідомо», тобто сплановано заздалегідь до вчинення безпосереднього затримання особи. Тут варто вказати щодо можливої помилки при здійсненні тимчасового затримання. Представник влади, який помилявся щодо особи затриманого або щодо вчинення ним кримінального правопорушення (випадки, які перелічені в ч. 1 ст. 208 КПК України) не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за ст. 371 КК України. Дії таких осіб необхідно розглядати на підставі загальних правил щодо наявності фактичної помилки та розмежування наявності умислу в його діяннях. За інші порушення прав людини при затриманні передбачена кримінальна відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

Так, за січень-грудень 2022 року в Україні обліковано за ст. 371 КК України всього – 50 кримінальних правопорушень. З них кількість кримінальних правопорушень, у яких особам вручено повідомлення про підозру склала – 1 (проти 50 облікованих) [9].

Крім розглянутих нами нормативно-правових актів щодо дотримання прав людини, не можемо не згадати про Національну Стратегію у сфері прав людини. Так, Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021 затверджено Національну Стратегію у сфері прав людини (Далі – Стратегія). Це зумовлено необхідністю вдосконалення діяльності держави щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини, створення дієвих механізмів їх реалізації та захисту, розв'язання системних проблем у зазначеній сфері. Щодо забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, у зазначеній Стратегії наголошено на системні проблеми в цій

сфері, про що свідчить практика недотримання процесуального законодавства працівниками правоохоронних органів та судьями, невідповідність законодавства у сфері прав і свобод людини міжнародним стандартам, що призводить до свавільного позбавлення свободи тощо. Очікуваними результатами в даному напрямку є: – приведення у відповідність із міжнародними стандартами процедури затримання і тримання особи під вартою, а також припинення практики незареєстрованих затримань; – забезпечення періодичних перевірок судами законності затримання, позбавлення свободи осіб, з метою гарантування права на свободу [8].

Висновки. Підсумовуючи викладене, хочемо зазначити, що активна позиція України щодо дотримання прав людини і громадянина в державі взагалі та конкретно при здійсненні тимчасового затримання спеціально уповноваженими органами в останні роки зберігається на рівні дотримання міжнародних стандартів, як ми могли побачити, що втілені в національне законодавство. Однак, незважаючи на проведені заходи щодо імплементації міжнародних стандартів і норми національного законодавства, в тому числі і кримінального процесуального є недостатнім з огляду на доволі високі показники порушень з боку спеціально уповноважених органів щодо тимчасового затримання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Також необхідно зазначити, що звичайно не всі випадки порушень прав людини при затриманні відомі, не всі потерпілі звертаються із заявою про такі порушення. Причини цього можуть бути різними, як то відсутність правової освіти, незнання свої прав, залякування з боку уповноважених органів, недовіра правоохоронним органам та судовій системі, відсутність впевненості щодо позитивного результату відновлення своїх прав та ін. Особливо гостро така проблема виглядає сьогодні, коли увага всього світу прикута до проблем України, тому в цьому контексті необхідно забезпечити необхідні та дієві заходи щодо зниження рівня порушень прав людини спеціально уповноваженими на те органами. Дотримання міжнародних стандартів забезпечення прав людини при тимчасовому затриманні є вкрай важливим заходом правового характеру. Також необхідно звернути увагу на суворий контроль з боку уповноважених органів щодо дотримання прав людини при тимчасовому затриманні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Попри війну, Україна зберігає лідерство в порушенні прав людини: статистика Європейського Суду з Прав Людини : назва з екрану. URL: <https://advokatpost.com/popry-vijnu-ukraina-zberihae-liderstvo-v-porushenni-prav-liudyiny-statystyka-ievropejskoho-sudu-z-prav-liudyiny/> (дата звернення: 17.03.2023).
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (дата оновлення: 02.12.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Міжнародний Протокол від 04.11.1950 (з поправками). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 16.03.2023).
4. Визнання затримання незаконним та звільнення особи. Справа – № 204/2/15-К : Назва з екрану. URL: <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/vyznannya-zatrymannya-nezakonnym-ta-zvillennya-osoby-sprava-204-2-15-k/> (дата звернення: 15.03.2023).
5. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини третьої статті 315 Кримінального процесуального кодексу України від 23 листопада 2017 року № 1-п/2017 URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygu/4221-obmezheniya-voli> (дата звернення: 17.03.2023).
6. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню : Міжнародний документ від 26.11.1987. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text (дата звернення: 16.03.2023).
7. Справа «Григор'єв проти України» (Заява № 51671/07) Європейський суд з прав людини : Рішення від 15.05.2012 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_833#Text (дата звернення: 16.03.2023).
8. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини : указ Президента України від 25.08.2015 р. № 501/2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/501/2015> (дата звернення: 16.03.2023).
9. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika> (дата звернення: 17.03.2023).